

منظره‌های بومی منبع الهام نقش‌پردازی در کاشی‌های مجموعه ابراهیم‌خان کرمان*

شهره جوادی**

دانیل ربرو***

The Native Landscapes as the Inspiration sources for Stylization of Tile works in Ibrahim- Khan Complex in Kerman

Shohreh Javadi* PhD

Abstract

The stylization order of the tile works of Ibrahim- Khan Complex in Kerman is one of the rare samples in Iranian manner of stylization which is affected by both European and Iranian elements. In this order, also, the craftsmen have used native and local elements. Of these, partridges, blossom bushes and flora of Kerman are obvious. Such motifs are used at Kerman carpets as well. In compare with of Ottoman tile works, it is notable that such art works are affected by Iranian art of decorations. The stylization at the Ibrahim- Khan complex in Kerman, moreover, presents combination of Iranian geometric traditional manner with European manner of plasticsim and shading. In addition to harmony, Design and variety in both motif function and coloring has established the complex of Ibrahim- Khan in Kerman as one of the glorious Qajar monuments.

This article has presented an analytical view of naturalism in decorative arts in Kerman during the Qajar dynasty.

Key words

Tile works, Stylization, Kerman, Local motifs, Partridge, Peacock, blossom, tulip, lily, rounded- leaves.

چکیده

نقش‌پردازی در کاشی‌کاری‌های مجموعه ابراهیم‌خان نمونه‌ای ارزنده از منظره‌سازی به شیوه ترکیبی ایرانی- اروپایی است که کاربرد عناصر بومی و منطقه‌ای در آن کاملاً مشهود است. عناصری از طبیعت و منظر مانند کبک کوهی، درخت شکوفه، و انواع گل‌های کوهی که در منطقه کرمان یافت می‌شود و نقش آنها بر فرش‌های کرمان نیز وجود دارد. همچنین مقایسه بعضی از نقش‌ها با کاشی‌کاری‌های ترکیه عثمانی که متأثر از تزیینات ایرانی است. منظره‌پردازی در این مجموعه بنا به دو شیوه هندسی و سنتی و شیوه اروپایی با حجم‌نمایی و سایه‌پردازی انجام شده است.

تنوع در رنگ‌آمیزی، طراحی و کاربرد موضوعات گوناگون در بخش‌های مختلف این مجموعه و ارتباط و هماهنگی موضوعات با محل قرارگیری آنها از نمونه‌های عالی، اصیل و پابرجای تزیینات دوره قاجار است.

در این نوشتار به معرفی و تحلیل نقش‌های بدیع و استثنایی از طبیعت گرای بومی در تزیینات عصر قاجار کرمان اشاره خواهد شد.

واژگان کلیدی

کاشی‌کاری، کرمان، منظره‌پردازی، نقش‌های بومی، کبک، طاووس، شکوفه، لاله، زنبق، پنیرک

* مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری "شهره جوادی" با عنوان نقوش تزیینی کاشیکاری در معماری کرمان، از سلجوقی تا قاجار است که در دانشگاه

سوربن- پاریس ۱ به انجام رسیده است.

** استادیار گروه مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران. shjavadi@ut.ac.ir

*** استاد دانشگاه سوربن- پاریس ۱ فرانسه

فرضیه

منظره‌پردازی و طبیعت‌گرایی در تزئینات مجموعه ابراهیم‌خان، روایت منظر بومی و محیطی منطقه‌ی کرمان است که عناصر به کاررفته در آن بیانگر نقش محیط طبیعی در شکل‌گیری زیبایی‌شناسی هنر این خطه و تبلور منظر سرزمین تاریخی کرمان است. این عناصر در فرش‌های کرمان نیز دیده می‌شود. این‌گونه نقش‌پردازی با ریزه‌کاری و کاربرد عناصر شاخص چون درخت شکوفه، کبک و پرندگان کوهی خاص در تزئینات دیگر شهرهای ایران در دوره قاجار دیده نمی‌شود. اگرچه منظره‌سازی این مجموعه در قالب سنتی ایرانی و مدرن صورت گرفته، اما حاوی نوآوری‌هایی است که در تزئینات معماری ایران به طور معمول دیده نمی‌شود و اختصاص به کرمان دارد.

مقدمه

شیوه هنری دوره قاجار (مکتب قاجار) ترکیبی از واقع‌گرایی اروپایی و شیوه سنتی هنر ایران است. در نقاشی و هنرهای تزئینی این عصر گرچه سعی شده حجم‌نمایی و ایجاد سایه روشن و استفاده از عناصر طبیعی به شیوه رئالیستی (واقع‌گرا) و ناتوریستی (طبیعت‌گرا) پرداخته شود اما شیوه سنتی ایرانی همواره جایگاه ویژه خود را حفظ کرده است. در این پژوهش منظره‌پردازی کاشی‌های مجموعه ابراهیم‌خان کرمان، که با تکیه بر عناصر بومی و محلی پدید آمده، معرفی و تحلیل می‌شود.

شیوه کاشیکاری هفت‌رنگ این امکان را فراهم آورده که مناظر پیچیده‌ای از طبیعت همچون نقاشی و نقش‌پردازی‌های فرش ایرانی بر تابلوهای کاشی شکل گیرد. منظره‌های طبیعت با عناصر بومی همچون کبک کوهی، گل‌ها و گیاهان محلی با ترکیب‌بندی‌های ریز، ظریف و پرکار که در فرش کرمان نیز دیده می‌شود، پرندگانی چون طاووس، طوطی و شانه‌به‌سر لابلای درختچه‌ها و گل‌های رنگارنگ مناظری آفریده‌اند که حال و هوای هنر و جغرافیای کرمان را نشان می‌دهد. در هنر، معماری و تزئینات مجموعه‌ی ابراهیم‌خان هویت این سرزمین و پیشینه غنی آن بازتاب شاخصی دارد.

تاریخچه‌ی مجموعه

آثار این مجموعه از زمان ابراهیم خان ظهیرالدوله به جای مانده است. فتحعلی شاه یکی از بستگان نزدیک خود، ابراهیم خان را به حکومت کرمان گماشت. تاریخ کرمان شرح این حکومت را چنین نوشته است: "ابراهیم خان در سال ۱۲۱۶ به طرف کرمان حرکت کرد و با احترامی تمام به شهر وارد گردید و چون دید و بازدید او تمام گشت به وضع شهر رسیدگی نمود و بر خرابی‌هایی که از طرف عمویش آغامحمدخان به این شهر وارد آمده بود افسوس بسیار خورد و درصدد برآمد تا آن خسارات را جبران نماید؛ از این رو دست به کار شد و در اولین وهله قنات‌هایی احداث نمود و نیز طرح مدرسه‌ای به انضمام حوض انبار و قیصریه و حمامی بسیار عالی ریخت و بنا و معمار و سنگ‌تراش و کاشی‌پز از اصفهان، یزد و کاشان بخواست و عمارتی بسیار عالی مشتمل بر مدرسه، خلوت، حمام، قیصریه و حوض انبار ساخت که تمام ستون‌ها و دیوار و صفحه آن از سنگ و کاشی‌های بسیار محکم و زیبا و رنگی که آیات قرآن و اشعار دلپذیر با گل و بوته و شکل‌هایی از پرندگان و حیوانات در آن‌ها طراحی شده به کار برده و منظره بسیار قشنگ و دلفریبی به وجود آورده بود که جلوه خاصی به این شهر بخشیده و جهان‌گردانی که از خارج آمده و یا مردمی که از شهرهای دیگر به این استان مسافرت نموده و به تماشای این بناها می‌آیند از آن همه نقش و نگار و ظرافت و منظره بدیع لذت برده و بر مهندسی این عمارت عالی آفرین می‌گویند. برای نگهداری این عمارت املاکی وقف و همه اوقات استاد و عمله در آن مشغول کار و مواظبت کامل می‌شود تا این آثار ارزنده از بین نرود. [کرمانی، ۱۳۷۰: ۲۵۲-۲۵۴]

مهم‌ترین مجموعه‌ی این دوران به نام ابراهیم‌خان در جوار مجموعه‌ی گنجعلی‌خان در مرکز شهر تاریخی کرمان واقع است این مجموعه شامل مدرسه، خلوت، مسجد، حمام، آب انبار، حیاط و بازار می‌باشد که با مناظری برگرفته از طبیعت کرمان و هنر سنتی ایران تزئین شده است.

طبیعت‌پردازی نمادین در هنر سنتی ایران

گرایش به طبیعت و بازتاب آن به شکل‌های نمادین همواره در هنر ایران به چشم می‌خورد نمادهایی از طبیعت که از اندیشه و باور پیشینیان و چگونگی برخورد ایشان با قوای طبیعی شکل می‌گرفته در شکل‌ها و قالب‌های گوناگون ظاهر شده است. نقش این نشانه‌ها و عناصر نمادین بر ظروف و اشیاء، زیرانداز و دست‌افزارهای روزمره و جنگی و همچنین در تزیینات معماری از گذشته تاکنون دیده می‌شوند.

"در نقش‌های تزیینی روی منسوجات و کاشی‌کاری‌های کرمان واکنش انسانی را در مقابل پدیده‌های طبیعی و اکولوژیکی محیط، بیان احساس و عواطف هنرمند را نسبت به آنها شاهد هستیم. نقش گیاهان و پرندگان بومی کرمان به شکل‌های انتزاعی ظاهر شده‌اند از جمله نقش گل‌نرگس سفید و زرد، خشخاش، گل شقایق و ختمی به رنگ‌های سرخ، زرد و صورتی، گل سرخ وحشی به رنگ صورتی و نسترن سفید. درختانی همچون ابریشم، مرکبات، سرو و پرندگانی مانند دراج جیرفتی (تیهوی دشتی و ...)" [پوراحمد، ۱۳۷۰: ۱۰۰].

از طرف دیگر تأثیر مکتب تصوف از اواخر قرن پنجم هجری به بعد بر بافندگان و صنعتگران شهرنشین که این طریقت را انتخاب کردند و اعتقاد متصوفه بر اینکه هر یک از وجوه طبیعت مظهر تکامل عشق الهی است و این مسئله هنرمند را به مشاهده و احترام به طبیعت وادار ساخته است به مرور زمان از سمبل‌های طبیعی برای بیان مفاهیم عرفانی که در محیط وجود دارد استفاده نموده‌اند [خزائلی، ۱۳۵۵: ۴۳۳].

ترکیب طبیعت‌گرایی، بومی کرمان با منظره‌سازی غربی به گونه‌ای متناسب و هماهنگ و در نهایت زیبایی در کاشی‌کاری‌های مجموعه ابراهیم‌خان دیده می‌شود. اوج توجه به طبیعت با تأثیرپذیری از مناظر اروپایی و مناظر بدیع با استفاده از عناصر بومی و محلی و به کارگیری نقش و رنگ در ترکیب‌های نو، به عنوان شیوه جدید تزیین در دوره قاجار می‌باشد. که در مجموعه ابراهیم‌خان نمونه‌هایی فاخر از این شیوه را به نمایش می‌گذارد. این شیوه از نقش‌پردازی بر خلاف رویکرد سمبلیک پیشین به شدت رویکرد منظرین داشته و عناصر آشنای محیط را بازتعریف می‌کند. نمونه‌هایی از آن را در بخش‌های مختلف مجموعه مورد بررسی قرار می‌دهیم:

نقش‌های حیاط مدرسه

بنای مدرسه در سال ۱۲۳۲ یعنی سال چهاردهم حکومت ابراهیم‌خان پایان یافت. این مدرسه در داخل قیصریه نزدیک بازار و در شمال بازار قدیم و میدان گنجعلی‌خان قرار گرفته و هنوز نیز عده‌ای از دانشجویان مدارس قدیمه در آن درس می‌خوانند.

نقش‌پردازی و منظره‌سازی به شیوه سنتی با رنگ‌های محدود، شکل‌های ساده و نمادین و هم چنین طبیعت‌گرایی به شیوه اروپایی با انواع نقش‌های طبیعی و بکارگیری سایه روشن و حجم نمایی در بخش‌های مختلف این بنا دیده می‌شود. در هر دو زمینه چند نمونه معرفی و تحلیل می‌شود.

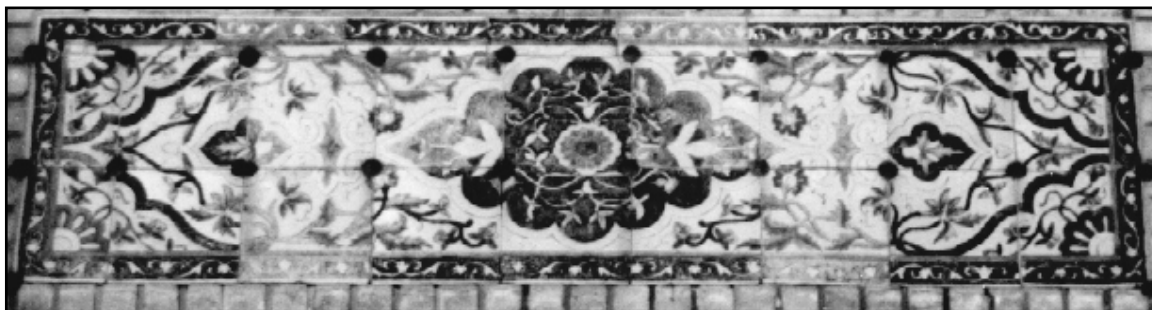
در بخش منظره‌سازی سنتی و هندسی به برخی از تابلوهای حیاط مدرسه اشاره می‌شود. تابلوهای بزرگ و عمودی که گراگرد حیاط خودنمایی می‌کنند، دارای نقش‌ها و رنگ‌های متنوعی از گل و گیاهان منطقه کرمان است. یک گل بزرگ چهارپر در وسط قاب کشیده عمودی قرار دارد و اطراف آن گل و بوته‌های کوچک در زمینه قاب پنخس شده‌اند. این مدل روی محور عمودی تابلو چند بار تکرار شده است. بین هر دو قاب فضایی به وجود می‌آید که به شکل برش عرضی گل چهار پر به وجود آمده، در حالی که بخش بالای تابلو گل چهار پر کمی تغییر شکل پیدا کرده و هم چنین قاب کشیده عمودی نیز به شکل جدیدی تبدیل می‌شود که شامل قوس مخصوص کنگره‌داری است که در طرفین آن دو لچکی تشکیل شده است. گل چهارپر شبیه به شقایق است. گل‌های کوچک شامل لاله کوهی، کوکب، گل اناری، گل پنج‌پر با گلبرگ‌های گرد هستند. برگ‌های ساده و کنگره دار نیز گل‌ها را آرایش داده‌اند.

حاشیه این تابلو گل و برگ‌های ظریف است که زنجیروار روی یک نوار نسبتاً باریک تکرار شده‌اند، گل‌ها شامل گل پنیرک و غنچه‌های رُز هستند که با برگ‌های بوته رز و برگ‌های کنگره‌دار ترکیب شده‌اند. این حاشیه از طرفین با دو نوار باریک و از بیرون با دو ردیف حاشیه آجری نسبتاً پهن قاب شده که آجرها با نوارهای نازک کاشی فیروزه‌ای تقسیم‌بندی شده‌اند. نقوش مذکور با سه ترکیب رنگی جلوه‌گر شده‌اند. (تصویر ۱)

تصویر ۱. گل‌های چهارپر با گل و بوته‌های ریز که به شیوه هندسی و سنتی ترسیم شده است. حیاط ابراهیم خان

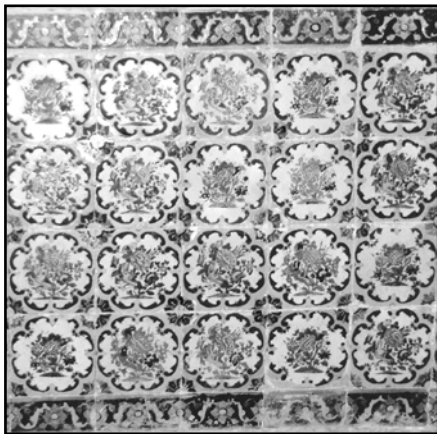
در حیاط تابلوهای دیگری به شکل مستطیل افقی که نسبت عرض به طول آنها یک به سه می‌باشد، بالای ورودی پلکان‌ها واقع شده است. این تابلوها با نقش ترنج و گل و بوته در سه رنگ متفاوت اجرا شده است. ترکیب بندی تابلو به این صورت است که یک قاب کشیده مستطیل که طرفین آن از طول قوسی شکل هستند، داخل کادر مستطیل تابلو قرار دارد و در چهار گوشه کادر چهار لچکی به وجود آمده است وسط قاب قوسی شکل یک ترنج بزرگ با دو سه ترنج کوچک قرار دارد. در سطح قاب ترنج گل و بوته‌های ظریف پخش شده‌اند. در گوشه لچکی‌ها نقش خورشید و یک رشته گل و بوته دیده می‌شود. این تابلوها نیز با طراحی مشابه از گل و بوته‌ها در رنگ‌های متفاوت ترسیم شده است. (تصویر ۲)

تصویر ۲. حیاط مدرس، تابلوی افقی با نقش گل و بوته

تزئینات نمازخانه مدرسه

نمازخانه در ضلع غربی حیاط مدرسه، مستطیل شکل و با مساحت تقریبی چهل مترمربع با محرابی در ضلع غربی آن در سمت غرب حیاط مدرسه واقع شده است. دورتادور قسمت بالایی دیوارهای جانبی طاقچه‌های کوچکی دیده می‌شود که محل گذاشتن کتاب، چراغ و دیگر اشیاء بوده است. پایین ازاره‌های سالن به ارتفاع ۱ متر از سطح زمین کاشی‌هایی با نقش انواع گل‌های زنبق، لاله و رز دیده می‌شود. نوع اول قاب‌های بیضی شکل با زمینه سفید روی مربع زرد به ابعاد ۲۰ سانتی متر قرار دارد. (تصویر ۳) نوع دوم قاب‌هایی با شکل گل هشت پر لاجوردی و زمینه سفید که داخل آن نقش گل و پرند است. (تصویر ۴) این نقش‌ها از نمونه‌های گل و بوته‌سازی به شیوه تلفیق اروپایی - ایرانی است که در نقاشی‌های گل و مرغ دوره زند و قاجار رایج بوده است.

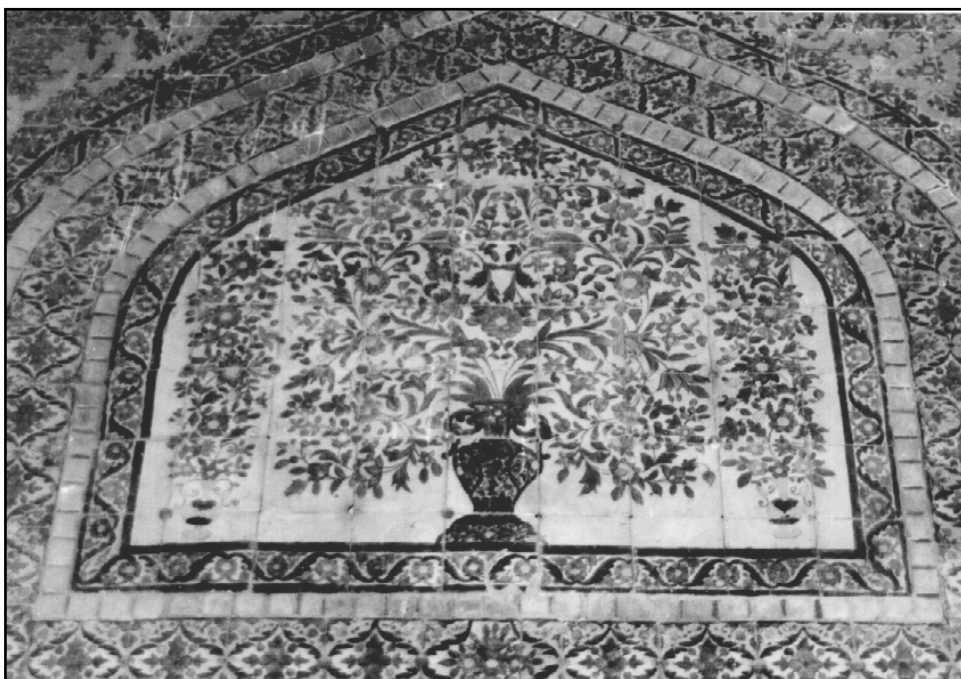
تصویر ۴. نمازخانه، نقش گل رز در قاب‌های هشت پر

تصویر ۳. نمازخانه، نقش گل‌های طبیعی داخل قاب بیضی

ظهور شیوه جدید در تابلوی قوسی شکل بالای محراب

از نقوش محراب مسجد به تابلوی قوسی شکل بالای محراب اشاره می‌شود که منظره‌سازی در این بخش مانند نقش گل و بته‌های ریز در فرش‌های کرمان است. همان نقشی که در قالی به "سبزی کار" مشهور است. نقش یک گلدان پایه‌دار به رنگ لاجوردی با گل و بوته‌های رنگارنگ و افشان بر زمینه سفید دیده می‌شود. دو گلدان کوچک زرد رنگ با گل‌های ریز در رنگین در طرفین گلدان بزرگ قرار دارند. انواع گل‌ها و شاخه و برگ‌های ریز و درشت از دهانه گلدان سربرآورده و از رأس تابلو به سمت پایین سرازیر شده‌اند. رنگ‌آمیزی و نقش‌پردازی به شیوه رئالیستی و سبک تزئینات اروپایی است. این تابلو با چند ردیف حاشیه‌های گل و بته، اسلیمی و نوارهای آجری قاب شده است. (تصویر ۵)

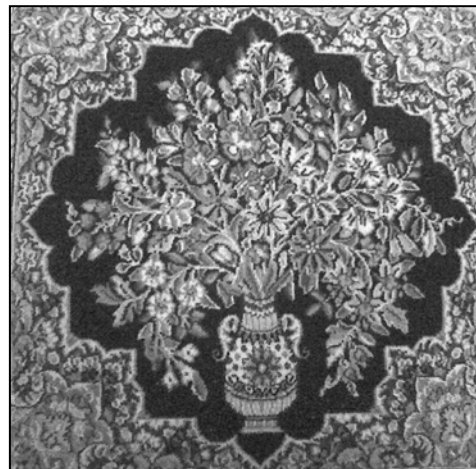
تصویر ۵. تابلوی قوسی شکل بالای محراب با نقش گل و گلدان

"گل و گلدان" نقشی بر ایوان

گرداگرد حیاط مدرسه مقابل حجره های طلاب ایوان های کوچکی دیده می شود که مزین به تابلوهای گل و گلدان هستند. نقش و رنگ اینها به روش گل فرنگ است که در قالی های کرمان از دوره قاجار تا امروز سابقه دارد. (تصویر ۶) "نقش گل فرنگ (رز) و گل سرخ ایرانی در انواع هنر و به ویژه نقاشی از هنر صفوی به بعد مشاهده می شود. اما به عقیده برخی انتقال چنین نقشی بر روی فرشهای گره دار ایران، سابقه حدود ۱۵۰ سال دارد. اوج آن نیز به دوره ناصرالدین شاه مربوط می شود. نقش گل فرنگ در قالب گل و گلدان در قالی و کاشی های کرمان به کرات ظاهر شده است" [ژوله، ۱۳۸۱: ۳۴]. (تصویر ۷)

تصویر ۶. کاشی هفت رنگ، گل و گلدان، نقش‌پردازی تلفیقی از هنر اروپایی و شیوه گل و بوته سازی قاجار در کرمان. ایوان مقابل حجره در حیاط مدرسه

تصویر ۷. گل فرنگ، نقش گل و گلدان بر قالی کرمان

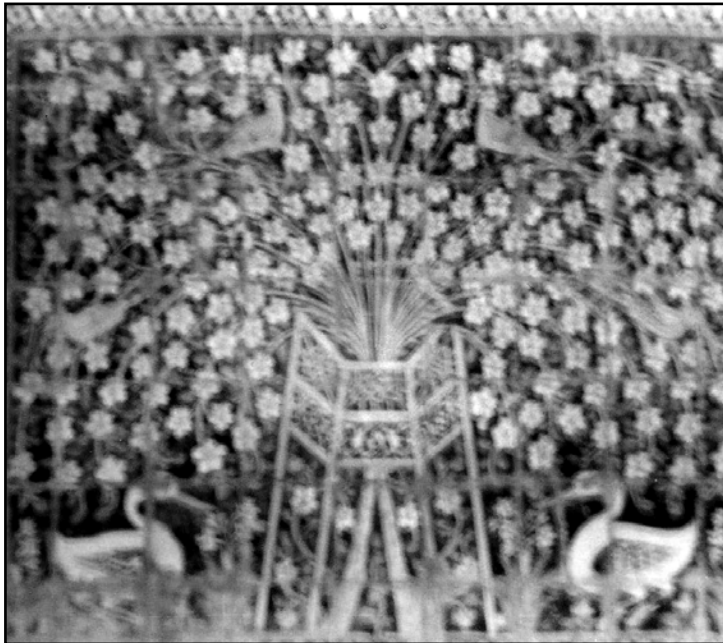
سرای ابراهیم خان

سرای ابراهیم خان محلی است که بناهای مختلف در اطراف آن واقع شده است: سردر مدرسه، حمام، آب انبار و سردر بازار قیصریه^۴. گرداگرد حیاط به جز سردر مدرسه که تماماً کاشی کاری شده، سایر دیوارها، نمای آجری دارند و تنها بالای قوس ها لچکی‌هایی از کاشی رنگین دیده می‌شود؛ در کاشی کاری این حیاط از انواع نقوش هندسی و گل و بوته ها، گل و گلدان و پرند با ترکیب سنتی و هم چنین گل و گلدان‌هایی به شیوه واقعگرا (رئالیستی) و رنگ آمیزی با سایه روشن و حجم نمایی و کتیبه‌هایی با تزئین هندسی و گل فرنگ استفاده شده است.

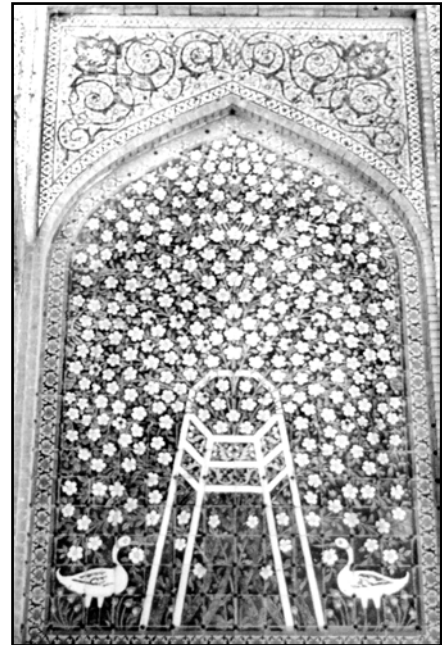
سردر مدرسه

نمای رفیع سردر دارای چهار تابلو کاشی کاری با نمونه‌های بدیع منظره‌سازی در تزئینات معماری است. چهار تابلو قوسی طرفین سردر داخل کادر مستطیل شکل قرار دارند و بالای آن‌ها لچکی‌هایی دیده می‌شود. نقش تابلوی لاجوردی (درخت شکوفه و مرغابی‌ها) با زمینه آبی و گل و پرند سفید، فضایی شاعرانه از منظره باغ با درخت شکوفه، مرغابی و آب نما را نشان می دهد. شکوفه‌های سفید از قسمت پایین تابلو و اطراف ساقه‌ها پخش شده و هر چه به طرف بالای تابلو می‌روند متراکم شده و مجموعه شکوفه ها به صورت دوایر متحد المركز در زمینه تابلو پخش شده‌اند. ساقه‌های قهوه‌ای درخت داخل شکلی شبیه چوب بست قرار دارد و طرفین آن دو مرغابی سفید دیده می‌شوند. بالای قوس تابلو دو لچکی با زمینه زرد و نقش ترنج و اسلیمی دیده می‌شود. صحنه دیگری از باغ شکوفه در گرمخانه حمام وجود دارد اما کادر این تابلو افقی است. در این جا علاوه بر دو مرغابی سفید، پرندگان زرد و سفید روی

شاخه‌ها دیده می‌شود. نمایش باغ پرشکوفه و منظره آب و مرغابی‌ها از صحنه‌های آشنا و دلنشین است که بارها در نگارگری ایرانی به نمایش درآمده اما در کاشی‌کاری، این گونه منظره‌سازی کمتر دیده شده است. (تصاویر ۸-الف و ۸-ب)

تصویر ۸-ب. تابلوی درخت شکوفه و مرغابی‌ها، گرمخانه حمام

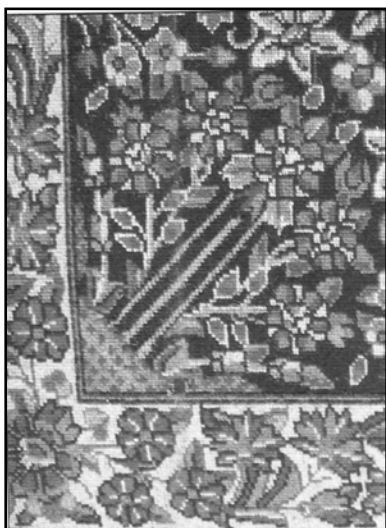
تصویر ۸-الف. تابلوی درخت، شکوفه و مرغابی‌ها با زمینه آبی

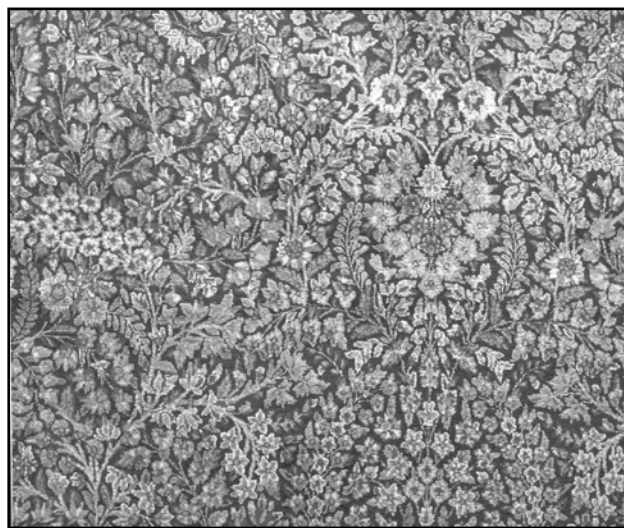
تصویر ۹. درخت شکوفه و مرغابی همراه با گل‌فرنگ بر قالی کرمان

تابلوی زرد (گلدان و طاووس‌ها)، با رنگی متضاد با تابلوهای آبی بالای سردر ظاهر شده‌اند. نقش گلدان، دو طاووس، گل و بته‌های افشان و پرندگان از قسمت پایین تابلو با عناصر بزرگ‌تر شروع شده و به طرف بالا و مرکز قوس که می‌رسند عناصر کوچک‌تر می‌شوند، پرنده‌ها و گل‌های رنگین با حرکات متنوع روی شاخه و برگ‌های قرار گرفته‌اند. در پایین تابلو گلدانی بلند بر پایه‌ای با دو مرغابی استوار است که شاخه‌ای با سه گل لاجوردی رنگ را درون خود جای داده، در حالی که دیگر شاخه‌ها و برگ‌ها از گلدان خارج شده و با پیچ و تاب‌هایی تمام سطح تابلو را در بر گرفته‌اند. روی شاخه‌ها پرندگانی با حالت‌های متفاوت نشسته‌اند. در طرفین گلدان دو طاووس با پرهای لاجوردی رنگ به مرغابی‌ها می‌نگرند. نقش گل و گلدان و طاووس‌ها نیز مانند تابلوی درخت شکوفه و مرغابی‌ها از مناظر زیبا و استثنایی است که در کاشی‌کاری‌های قاجار در سایر نقاط ایران دیده نشده اما در قالی‌های کرمان درخت شکوفه و درخت‌زندگی با مرغابی، طوطی و کبک سابقه دارند (تصویر ۹).

"گل و گیاه و درختان به طور کلی نقشمایه‌های رایج در فرش کرمان اند." [دانشگر، ۱۳۷۲: ۴۴۴] اما نقش‌های خاصی از درختان و پرندگان محلی بر فرش و کاشی‌کاری کرمان دیده می‌شود که ویژگی‌هایی متفاوت با سایر نقاط ایران دارند. به خصوص در عصر قاجار شاهد عالی‌ترین نمونه‌های گل و بوته و درختچه‌های بومی هستیم؛ همچنین نقوش گل‌فرنگ را با ترکیب موزون و بدیع در قالی کرمان مشاهده می‌کنیم. نقش‌های مذکور از قالی و دیگر بافته‌های کرمان به کاشی‌کاری نیز وارد شده است. (تصاویر ۱۰ و ۱۱)

تصویر ۱۱. گل‌فرنگ بر فرش کرمان

تصویر ۱۰. درخت شکوفه و گل و بوته‌های بومی. فرش کرمان

گل و گلدان و طاووس از مضامینی است که در هنر ساسانیان سابقه داشته و پس از اسلام نیز این عناصر در تزیینات و نقوش ایرانی تکرار شده است. طاووس از پرندگانی است که به جهت زیبایی و نقش نمادین در نگاره‌های ایرانی از دوران کهن تا دوره صفوی تداوم داشته است. این دو تابلو از عناصری چون درخت شکوفه، مرغابی‌ها و هم‌چنین کبک، طاووس و انواع گل‌های بومی استفاده کرده که صحنه‌هایی منظرین را نشان می‌دهد که با طبیعت کرمان سازگاری دارند. در بخش‌های دیگر این مجموعه بنا نقش‌هایی از گل‌فرنگ، و گل و بوته‌های مختلف دیده می‌شود که بعضاً در دیگر نقاط ایران نیز وجود دارد. اما تابلوهای مذکور و شیوه ریزه‌کاری و پرنقش‌بودن زمینه تابلو با قالی‌ها و سوزن‌دوزی‌های کرمان (پته‌دوزی) شباهت‌های زیادی دارند. تابلوی باغ شکوفه و پرندگان بعدها در مساجد عثمانی ترکیه تقلید شده که نمونه‌هایی از درخت شکوفه به رنگ‌آبی و ارغوانی در تزیینات معماری مساجد استامبول دیده می‌شود. (تصویر ۱۲)

تصویر ۱۲. تابلوی گلدان و طاووس با زمینه زرد

ستون پیچ گلدار

گل و بته سازی بر ستون پیچ قوسی شکل سر در مدرسه نیز از مناظر استثنایی در تزیینات این مجموعه است. رنگ زرد زمینه و گل‌های آفتاب‌گردان با برگ‌های درشت کنگره‌دار که بر پیچ‌های ستون نقاشی شده است. در سایر تزیینات دوره قاجار ستون پیچ با نقاشی دیده نشده است. پیش تر در بنای "قبه سبز" کرمان (قرن هفتم هجری) ستون پیچ معرق کاری را به عنوان نمونه‌ای استثنایی و بدیع در هنر کرمان معرفی کردیم [ر.ک. جوادی، ۱۳۷۹: ۱۶-۱۷]. (تصویر ۱۳)

تصویر ۱۳. ستون پیچ، سردر مدرسه، نقاشی

بادگیر

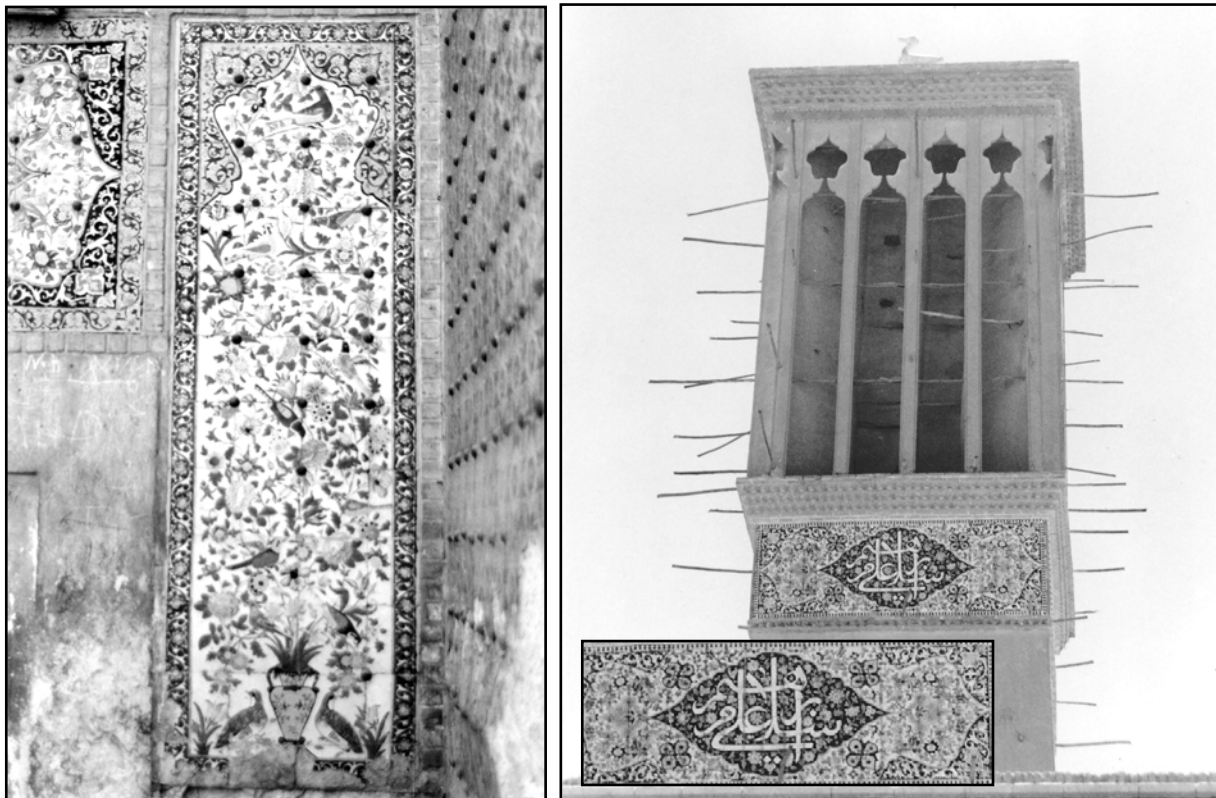
بادگیر زیبایی با تزیینات آجر و کاشی بر بام مدرسه ابراهیم‌خان خودنمایی می‌کند که در چهار طرف آن پنجره‌های کشیده قوسی قرار دارد. نمای کلی بادگیر ستونی به شکل مکعب مستطیل و با رنگ حاکم خاکی می‌باشد. چهار تابلوی کاشیکاری رنگین با عبارت (سلام علی ابراهیم) بر پایه بادگیر با رنگ خاکی جلوه زیبایی دارد و از فاصله دور می‌درخشد. تابلوها با نقش ترنج و گل و بوته‌های ریز مانند نقش سبزیکار در قالی‌های کرمان است. و ترکیبی از طبیعت‌گرایی سنتی ایرانی و نقش‌های اروپایی که در قالب تزیینات پرکار و ظریف گل و بوته‌سازی کرمان اجرا شده است. (تصویر ۱۴)

حمام ابراهیم خان

حمام ابراهیم‌خان در کنار مدرسه و بازار ساخته شده که در روزگاہ خود از گرمابه‌های بسیار زیبا بوده است. در قسمت سردر، گرمخانه و رخت‌کن با کاشی‌های ارزشمندی شامل نقوش گل و بوته، گل و گلدان و پرند و صحنه‌های حماسی از شاهنامه فردوسی تزیین شده است. تابلوهای طبیعت‌گرا در گرمخانه و سردر حمام با انواع رنگ‌ها و شکل‌های طبیعی (رئالیستی و ناتورالیستی) و هم چنین نقش‌های نمادین و هندسی از نمونه‌های قابل توجه در تزیینات مجموعه‌ی ابراهیم خان است:

تابلوی گلدان گل و کبک‌ها

در طرفین ورودی حمام دو تابلوی مستطیل شکل به صورت عمودی و کشیده قرار دارند که دارای نقش گلدان گل و پرندگانی است که روی شاخه‌های درخت قرار دارند. دو طرف گلدان و پایین تابلو دو کبک کوهی دیده می‌شود. کبک کوهی از پرندگانی است که در هنر کرمان زیاد استفاده شده است؛ طوطی، شانه به سر، کبوتر و گنجشک نیز در نقوش این خطه بارها آمده و در نقش قالی‌ها و هنرهای دستی به دفعات اجرا شده است. (تصویر ۱۵) همچنین درختان گلدار، افاقای پیچ، سرو، بید مجنون، بوته‌های گل سرخی که پرندگان گوناگون روی آن نشسته‌اند و نیز حیوانات در کنار درختان نیز از نقش‌های خاص کرمان است که بر یافته‌های کرمان بوده و بعدها بر قالی و کاشی کرمان نیز نقش شده است [برگرفته از هانگلدین، ۱۳۷۵: ۷۳ و ۷۴].

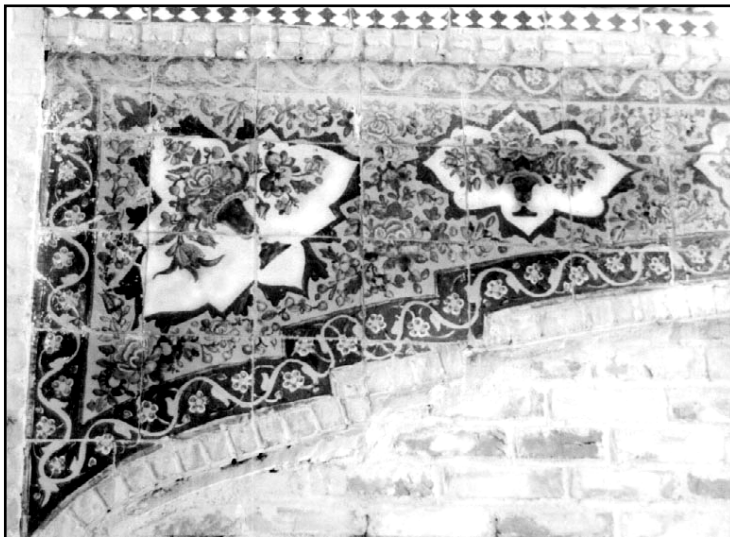
تصویر ۱۵. تابلوی گل، گلدان و کبک‌ها

تصویر ۱۴. بادگیر

منظره‌سازی در کاشی‌کاری داخل حمام شامل تابلوهایی است که به شیوه نقاشی اروپایی از گل و گلدان با مدل غربی با انواع رنگ‌ها و سایه‌پردازی ترسیم شده است؛ اما انتخاب گل‌ها و پرندگان و چرخش و گردش عناصر چنان است که بافته‌های ریز و پرکار و به خصوص قالی‌ها سابقه داشته است. (تصویر ۱۶)

تابلوی سردر آب انبار

کاشی‌کاری قوس پهن و کوتاه سردر آب انبار شامل تابلویی با زمینه زرد است. هفت قاب به شکل گل با گلبرگ‌های نامنظم در یک خط افقی روی زمینه قرار گرفته‌اند که زمینه قاب‌ها سفید و حاشیه آن‌ها سیاه است. داخل هر قاب یک گلدان گل قرار دارد. در فواصل قاب‌ها دسته گل محمدی و گل کوکب آبی دیده می‌شود. حاشیه تابلو دارای زمینه سیاه و نقش آن گل‌های ریز قرمز و زرد و خطوط مارپیچی زرد می‌باشد. حاشیه سیاه و زرد قابی مناسب برای این تابلو می‌باشد که موجب می‌شود نقوش متنوع و رنگین تابلو جلوه بیشتری داشته باشد. تضاد رنگی زرد و سیاه در کاشیکاری قاجار نقش مهمی دارد. (تصویر ۱۷) شکل این ترنج‌ها یا قاب‌های حاوی گل و گلدان نیز از انواع شکل‌های بدیع این مجموعه می‌باشد.

تصویر ۱۷. سردر آب انبار. نقش گل، گلدان

تصویر ۱۶. گرم خانه حمام، گل، گلدان و اردکها

نتیجه‌گیری

طبیعت‌گرایی و منظره‌پردازی در کاشی‌کاری‌های مجموعه ابراهیم‌خان نمونه‌ای زیبا و بی‌نظیر از هنر بومی و محلی منطقه کرمان است که با سایر تزیینات دوره قاجار در شهرهای ایران متفاوت است. منظره‌پردازی و استفاده از عناصر طبیعت و منظر در این مجموعه بنا الهام یافته از عناصر بومی و طبیعت کرمان است. پرندگان چون کبک کوهی، طوطی، گل‌های پنیرک، لاله، مینا، زنبق و آفتابگردان و با تنوع در نقش و رنگ به گونه‌ای جلوه‌گری می‌کند که این کاشی‌ها را همچون نقش‌قالی کرمان از سایر نقاط ایران متمایز ساخته است.

در واقع شیوه گل و مرغ در قالب بومی کرمان به گونه‌ای که در سایر تزیینات این منطقه وجود دارد جلوه‌گر شده است. به طوری که این نقش‌ها شامل شیوه‌ای ترکیبی از هنر ایرانی و اروپایی با تکیه بر عناصر محلی می‌باشد. کاشی‌کاری‌های مجموعه ابراهیم‌خان از زیباترین و شگفت‌انگیزترین تزیینات دوره قاجار است که خوشبختانه تاکنون پابرجاست و در کنار مجموع گنجعلی‌خان، شاهکار عصر صفوی، همچون دو گوهر گرانبها در هنر کرمان می‌درخشند و از منابع اصیل و قابل استناد هنر و تمدن ایران برای تحلیل ذهنیت حاکم بر تحولات هنر ایران و منابع آن بشمار می‌روند.

پی‌نوشت

۱. قیصریه در قدیم به بازاری گفته می‌شد که محل فروش اجناس گرانبها بود مانند ابریشم و ادویه و امروز به بازار طلافروشی‌ها گفته می‌شود. دو طرف حیاط ابراهیم‌خان بازار طلا قرار دارد.

مأخذ تصاویر: آرشیو نگارنده می‌باشد.

منابع

- احمدی کرمانی، یحیی. ۱۳۶۲. **فرماندهان کرمان**. تصحیح و تحشیه: باستانی پاریزی. انتشارات دانش. تهران
- پوراحمد، احمد. ۱۳۶۹. **جغرافیا و ساخت شهر کرمان**. نشر جهاد دانشگاهی. تهران
- مطالعات میدانی درباره مجموعه گنجعلیخان، تابستان ۱۳۷۱ و مصاحبه با مهندس نظریان. ریاست محترم میراث فرهنگی استان کرمان
- جوادی، شهره. ۱۳۷۹. "قبه سبز" قدیمی ترین کاشی کاری معرق در ایران. هنرهای زیبا. شماره ۷. تهران
- خزائلی، عذرا. ۱۳۵۵. **بررسی صنایع نساجی کرمان**. سی گفتار درباره کرمان. استانداری کرمان
- دانشگر، احمد. ۱۳۷۲. **فرهنگ جامعه فرش ایران**. نشر دی. تهران
- ژوله، تورج. ۱۳۸۱. **پژوهشی در فرش ایران**. یساولی. تهران
- هاندگلدین، آرن. ۱۳۷۵. **قالی های ایران**. ت: اصغر کرمانی. یساولی. تهران
- همت کرمانی، محمود. ۱۳۷۰. **تاریخ مفصل کرمان و رویدادهای صد سال اخیر ایران**. تهران. مالک اشتر

کتابشناسی

- گلاب زاده، محمدعلی. ۱۳۸۱. **کرمان در گذر تاریخ**. مرکز کرمان شناسی. کرمان.
- سایکس، پرسی. **تاریخ کرمان**، ت: ابوتراب بن موسی قاجار کرمانی
- سایکس، پرسی. ۱۳۱۶. **هشت سال در ایران یا ده هزار مایل سیر در کشور شاهنشاهی**. ت: حسین سعادت نوری
- سسیل، ادوارد. ۱۳۶۸. **قالی ایران**. ت: مهین دخت صبا. نشر فرهنگسرا. تهران
- حشمتی رضوی، فضل الله. ۱۳۸۰. **فرش ایران**. نشر دفتر پژوهشهای فرهنگی. تهران
- وزیر کرمانی، احمدعلی. ۱۳۷۰. **تاریخ کرمان**. تصحیح و تحشیه: باستانی پاریزی. انتشارات علمی. تهران
- گودرزی، مرتضی. ۱۳۸۸. **بررسی و تحلیل تزئینات معماری دوره قاجار**. شرکت انتشارات سوره مهر. تهران
- فلور، ویلم و دیگران. ۱۳۸۱. **نقاشی و نقاشان دوره قاجار**. ت: یعقوب آژند، ایل شاهسون بغدادی. تهران
- مکی نژاد، مهدی. ۱۳۸۸. **تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی**. انتشارات سمت. تهران
- نفری، بهرام. ۱۳۷۹. **تزئینات معماری**. حسن برتر. تهران.
- مدنی، علی. ۱۳۸۱. **هنر تزئینات در بناهای تاریخی**. نشر علم افزون. تهران
- Javady. Shohreh, Thèse de doctorat.
Etude DES Ornements EN Céramique De L architecture De Kerman (du XI an XIXe siècle)
p:107-207, juillet 1997.